

Замуруйцев А.В.

НІМЕЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Актуальність обраної теми тісно пов'язана з вирішенням багатьох проблем сучасності, в першу чергу, тих з них, що торкаються розвитку міжнаціональних зв'язків серед народів, які населяють нашу країну. В цих умовах, важливе значення набуває необхідність кращого розуміння різних аспектів їх історії, яка є складовою частиною історії України.

В друг. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. помітний вплив на розвиток економіки, зокрема сільського господарства півдня України, мали численні німецькі та менонітські колонії, які розташовувались в багатьох районах цього регіону. Одним з найбільших з них була Катеринославська губернія. Економічний вплив німців та менонітів спирався на їх велике землеволодіння, яке в цей час швидко розвивалось і поширювалось на нові території.

Автор ставить за мету простежити цей розвиток в означений час, спираючись на конкретний науковий матеріал. Завдання полягає в виявленні основних тенденцій та напрямків цього явища, а також внутрішніх та зовнішніх причин, які його обумовили. Об'єктом дослідження стали німецькі та менонітські поселення, які розташовувались на території вище названої губернії.

Слід зазначити, що поставлена проблема досі фактично не знаходила свого відображення на сторінках наукових видань, тому дана робота є однією з перших у цьому напрямку.

В середині ХІХ ст. у Катеринославській губернії існувало більш як 50 німецьких і менонітських колоній, які виникли тут у попередній період, в наслідок широкої німецької колонізації півдня України на початку того ж століття. Вони розташовувались в трьох південних повітах губернії (Олександрівському, Катеринославському та Новомосковському). В адміністративному відношенні, переважна більшість з них входила до складу трьох окремих колоністських округів – Хортицького менонітського (18 колоній), Маріупольського менонітського (4 колонії) та Маріупольського німецького (26 колоній). Крім того, декілька німецьких колоній (Ямбург, Рибальська, та Юзефсталь) мали окреме підпорядкування [1].

В середині століття основу німецького землеволодіння на території губернії складали надільні землі. Вони надавались російським урядом німецьким переселенцям на пільгових умовах. Їх загальна площа в цей час становила 104 293 тис. дес. землі, що становило близько 1,8% всієї площі губернії [2].

Колоністське землеволодіння регулювалось окремим законодавством, яке дещо відрізнялось від загальноросійського. Зокрема, у німців та менонітів було прийнято не подрібнювати свої земельні ділянки між спадкоємцями, а передавати їх у власність лише одному з нащадків (так зване „міноратне” право). Інші з них мали купувати собі землю, або орендувати її з набутих при розділі іншого майна коштів [3].

Це дозволяло зберігати економічну міцність колоністських господарств, але разом з цим приводило до швидкого зростання кількості безземельних колоністів. Правове становище останніх обмежувалось згідно тому ж законодавству, що сприяло посиленню соціальної напруги в німецьких поселеннях.

Держава, час від часу, приймала заходи по наділенню землею безземельних колоністів за рахунок вільних земельних резервів, що існували в межах самих колоністських округів. Однак к 60-м р. ХІХ ст. ці можливості були майже вичерпані. Саме в цей час в межах “старих” колоністських округів, що виникли ще до середини століття, утворюються останні нові поселення. В подальшому цей шлях став безперспективним. Уряд, в свою чергу, не бажав продовження старої колоністської політики початку століття, коли німецькі переселенці із-за кордону щедро наділялись державою новими землями, головним чином із-за її економічної не виправданості. При таких умовах, в німецьких колоніях починає швидко зростати кількість безземельних колоністів.

Наявність значної кількості безземельних колоністів в багатьох поселеннях на той час, підтверджують численні архівні документи. Як приклад можна привести данні Х ревізії 1858 р. лише по кількох окремих колоніях хортицьких менонітів. Так, із 401 дорослого поселянина колонії Хортиці, лише 90 мали земельні ділянки [4]. Інша колонія острова Хортиця в цей час налічувала 189 колоністів-чоловіків, з яких мали землю лише 23 [5]. В колонії Шенвізе лише 39 колоністи з 150 володіли землею [6].

За даними дореволюційного дослідника А. Клауса, на сер. 60 рр. ХІХ ст. більш, як 51% колоністських господарств Катеринославської губернії не мали своєї землі [7].

Позиція уряду в цих питаннях поступово змінювалась. Стара колоністська політика, яка передбачала вирішення цієї проблеми за рахунок і коштів держави, в нових умовах капіталістичного розвитку країни, себе економічно не виправдовувала, крім того, була все більш не популярна серед значних верств російського суспільства. Новий курс уряду полягав у тому, що проблема малоземельних в німецьких колоніях, повинна вирішуватись, в першу чергу, силами самих колоністських громад (тобто самими німцями).

Важливим кроком, у цьому напрямі наприкінці 60-х – на поч. 70-х рр. ХІХ ст. стало перетворення в колоністських округах їх вівчарних і запасних земель, в так звані оброчні статті. Ці землі, які раніш використовувались для випасу худоби, знаходились в загальному володінні всіх колоній свого округу. В цей час, у зв'язку з загальним падінням ролі скотарства в економіці всього регіону, вони поступово переорієнтовуються на виконання нових функцій. Відтепер, ці землі почали передаватися в оренду всім бажаючим за відповідну платню. Зібрані таким чином кошти, мали використовуватись для купівлі землі для своїх безземельних колоністів та їх облаштуванні на нових місцях. Фактично, мова йшла про утворення певного

**НІМЕЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

постійно діючого механізму збирання значних грошових коштів для вирішення проблеми безземелля. Подібні оброчні землі мали всі більш менш значні колоністські округи (з 1871 р. – волості). У Хортицькій волості вони становили 2 985 дес. [8]. Використання оброчних земель надало німецьким колоністам помітну перевагу в економічній сфері та сприяло зростанню і розповсюдженню німецького землеволодіння, не тільки у південному регіоні України, а і в інших районах Російської імперії. Слід однак зазначити, що на перших порах подібна політика сприймалась далеко не всіма колоністами. Останні неодноразово звертались до відповідних державних установ з проханням розподілити ці землі між безземельними поселенцями колоній. Тому уряд часто вдавався до прямого тиску, намагаючись примусити колоністів використовувати оброчні ділянки лише за їх прямим призначенням [9].

Ще одним важливим джерелом коштів для купівлі землі стала досить розвинута система колоністських банків. Вони акумулювали значні грошові суми, зокрема за рахунок поширеної у колоністів системи страхування майна, та так званих “сирітських” коштів. Останні, відкладались в банк під проценти батьками для своїх неповнолітніх спадкоємців. Розміри цих сум були досить значними. До того ж слід надати кошти в окремих, так званих сирітських касах. Так, в Хортицькій волості на 1.IV.1888 р. вони склали суму 235 854 руб.80 коп. [10].

Чималу роль у розвитку німецької колонізації у досліджуваній період зіграло загальне зростання продуктивності німецьких господарств у зв'язку з їх поступовою переорієнтацією на товарне виробництво хліба в цей час. На думку деяких фахівців того часу, вона наприкінці ХІХ ст., у порівнянні із серединою того ж століття, зросла у середньому що найменш в 4–5 разів. Це ще більш посилювало економічні можливості німецьких колоністів і сприяло розповсюдженню німецького землеволодіння на нові території [11].

До цього слід додати такий економічний фактор, як загальний екстенсивний характер розвитку самого сільського господарства того часу. Зростання його доходності не в останню чергу досягалось за рахунок нових земель.

Придбання землі здійснювалась в різних формах. Значну її частину німці купували за рахунок коштів, так званих, окремих громад колоністів, або по іншому поселенців-власників. Організаційно вони об'єднували окремі колонії, або цілі колоністські округи. Земля купувалась для їх безземельних колоністів, які селились на неї новими окремими поселеннями. Переселенці одержували її на досить пільгових умовах, а в багатьох випадках навіть безкоштовно. Подібні заходи проводились досить регулярно і мали своєю метою зменшити загальну кількість безземельних колоністів в німецьких округах. Наприклад, хортицькі меноніти, за рахунок коштів набутих з оренди своєї оброчної ділянки, в період з 1869 по 1904 р. придбали 70 227 десятин землі для своїх 1197 безземельних сімей [12]. Фактично ж, подібних купівель було значно більше, так як вони здійснювались не тільки цілими колоністськими округами, але і окремими поселеннями, які входили до їх складу.

Поширення німецького землеволодіння, у другій половині ХІХ- на поч. ХХ ст., йшло майже виключно за рахунок купівлі казенних або приватних земель. Але в різних районах мались певні регіональні відмінності. Так, в Катеринославській губернії основним “постачальником” землі німецьким колоністам було дворянство. Останні в період тільки з 1861 по 1897р. втратили 1 109 203 дес. землі, що склало 43,6% їх загального землеволодіння в губернії. Близько 40% цих втрат прийшлося на період з 1887 по 1897р.[13].

Більш детальну картину зміни співвідношення між дворянським, селянським та німецьким землеволодінням дає А.А. Веліцин у своїй праці “Німці в Росії” (СПб 1893р.), на прикладі Катеринославського повіту губернії.

Згідно йому у 1861–1888 рр. дворянське землеволодіння скоротилося з 332 269 дес. до 231 169 дес. (- 101100 дес, 30%). В свою чергу земельні володіння німецьких колоністів зросли приблизно в 10 разів. З 5133 десятин до 51182 дес. землі. Фактично німці придбали понад 50% земель проданих дворянами [14].

Таким чином, поширення німецької колонізації на півдні України у друг. пол. ХІХ- на поч. ХХ ст. здійснювалось, майже виключно, за рахунок зростання інших форм землеволодіння, в першу чергу завдяки купівлі нових земель.

На території Катеринославської губернії цей процес набув сили приблизно з 60-х рр. ХІХ ст. Помітну роль тут відігравали хортицькі меноніти. Так, в 1865–1866 рр. вони заснували в Катеринославському повіті декілька поселень, що утворили окрему Миколайтальську менонітську волость [15].

В 1868 р. вони ж утворили перші колонії ще однієї Миколайпольської менонітської волості, яка також розташовувалась в Катеринославському повіті. За даними на середину 80-х рр. загальні земельні володіння 5 колоній округи склали 8 288 дес. землі. У всіх випадках куплена земля вимежовувалась із земельного фонду сусідніх з ними місцевих сіл Федіровка та Концерполь Августіновської волості, Катеринославського повіту [16].

На початку ХХ ст., за даними 1911 р., колонії Миколайпольської волості володіли вже 11 107 дес. землі. Значне зростання земельного фонду волості, у порівнянні з попереднім періодом було досягалося за рахунок купівлі нових земель, або перерозподілу тих з них, якими вони до цього володіли сумісно [17].

Розміри та вплив німецького приватного землеволодіння дуже добре характеризує лише один факт. Згідно списку найбільш заможних землевласників Катеринославського повіту для виборів у губернські виборчі збори для внесення чинів у державну думу Росії, на 11 червня 1907 р., із 110 прізвищ виборців щонайменше 42 належали німцям (головним чином менонітам) [18].

В Катеринославській губернії динаміка загального зростання німецького землеволодіння в другій половині XIX ст. по окремих повітам губернії розвивалась таким чином, (таблиця № 1) [19].

Таблиця № 1.

	Повіт	1867 р.	1870 р.	1877 р.	1887 р.	1897 р.
1	Катеринославський	15135 дес.	24567 дес.	28238 дес.	47707 дес.	51338 дес.
2	Верхньодніпровський	-	2051 дес.	2478 дес.	5908 дес.	24652 дес.
3	Маріупольський	-	-	6938 дес.	19608 дес.	24652 дес.
4	Новомосковський	823 дес.	1222 дес.	2107 дес.	2689 дес.	3450 дес.
5	Павлоградський	2481 дес.	4339 дес.	15214 дес.	37492 дес.	45470 дес.
6	Славно-сербський	-	-	-	-	4281 дес.
7.	Бахмутський	-	3249 дес.	3249 дес.	29677 дес.	89807 дес.
	Всього	18439 дес.	35428 дес.	58224 дес.	143081 дес.	243650 дес.

За іншими даними, на 1 січня 1899 р., на території ще одного повіту губернії – Олександрівському, німцям належало 146 335 дес. землі [20].

Згідно наведеним даним на 1867 р. колоністи Катеринославської губернії володіли 104 293 дес. надільної та 18 539 дес. купованої землі. На 1897 р. розміри надільного землеволодіння дещо скоротились до 85 489 дес. за рахунок ліквідації Маріупольського менонітського округу, але загальна площа купованої колоністами землі зростає майже більш ніж у 20 разів – 400 987 дес. Основне її зростання мала місце в період з 1887–1897 рр., а територія його розповсюдження поширилась з 3 повітів у 1867 р. до 8 у 1897 р.[21]. Таким чином, загальний відсоток німецького землеволодіння за цей час зріс з 1,8% до 8,3% від загальної площі всієї губернії, перетворивши його на впливову економічну силу всього регіону.

Підводячи загальний підсумок розглянутої темі слід зробити наступні висновки:

- У друг. пол. XIX – на поч. XX ст. спостерігається загальне зростання німецького землеволодіння на території Катеринославської губернії, що пов'язувалось з внутрішньою колонізацією регіону силами вже існуючих німецьких колоній.

- Зростання німецького землеволодіння найбільше спостерігається у 60–90-х рр. XIX ст., коли виникає значна кількість нових німецьких поселень і окремих колоністських волостей.

- Екстенсивний розвиток сільського господарства того часу потребував постійного розширення землеволодіння німецьких колоній, яке до кінця XIX ст. поширилось майже на всю територію Катеринославської губернії.

- Широке поширення німецького землеволодіння було обумовлено особливостями його розвитку на той час і загальною сприятливою для німців соціально-економічною ситуацією, яка склалась в друг. пол. XIX ст. в Росії.

- Швидкому зростанню землеволодіння цих колоній сприяли такі фактори, як наявність значного земельного фонду, існування розвинутої системи колоністських банків; відносна етнічна і релігійна згуртованість німців тощо.

- Наприкінці XIX - на початку XX ст. у німців поступово формується велике приватне землеволодіння, яке поступово перетворюється у значну і впливову економічну силу всього регіону.

- Процеси, які мали місце в німецьких колоніях Катеринославської губернії були відображенням загальних процесів, характерних для німецького землеволодіння всього півдня України.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. – СПб. 1850 г. – Т. 11. – Ч. 2. – С. 16–18.
2. А. Клаус. Наши колонии. – СПб. 1867 г. – С. 25–42.
3. ДААРК. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 16210. – Арк. 68–70.
4. ДОДА. – Ф. 654. – Оп. 1. – Опр. 5. – Арк. 1.
5. ДОДА. – Ф. 654. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–2.
6. ЗОДА. – Ф. 230. – Оп. 2. Спр. 883. – Арк. 3.
7. Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 22, 25–42.
8. ДААРК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1976. – Арк. 17–23.
9. ДААРК. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 16210. – Арк. 75.
10. Велицин А.А Немцы в России. – СПб. 1893. – С. 145–146.
11. Постников В.Е. Южнорусское крестьянство. – СПб., 1893. – С. 295–296.
12. Бондар С.Д. Секта менонитов в России – П.Г. 1916. – С. 50–52.
13. Екатеринославская губерния. Выпуск 1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899. – С. 3–5, 21, 73–74.
14. Велицин А.А Указ. соч. – С. 15.
15. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII – Губернии Новороссийской губернии. – СПб., 1886. – С. 10–12.

16. ДОДА. – Ф. 654. – Оп1. – Спр 98. – Арк. 80–86.
17. Список населенных мест Екатеринославского уезда, Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1911. – С.20–21.
18. ДОДА. – Ф.159. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк 1.
19. Екатеринославская губерния. Вып.1. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899. – С.72–74.
20. Ведомость землевладений по Александровскому уезду за 1899 г. – Екатеринослав, 1900. – С.6–7.
21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С.2–3.

Змерзлый Б.В.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ПАРТИЙНЫХ ОРГАНОВ КРЫМСКОЙ АССР В 1920 – 1930-Х ГОДАХ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ СРЕДИ КРЫМСКИХ ТАТАР

На рубеже XIX – XX веков, на фоне быстрого развития общества и изменения политических режимов огромную важность для крымскотатарского народа приобрела проблема ликвидации неграмотности. Тем не менее, несмотря на бурное развитие в начале XX в. системы национального школьного просвещения, вплоть до установления советской власти на полуострове в 1920 г., только 25% крымских татар были грамотными. Учитывая то, что из этого незначительного процента грамотных, подавляющее большинство составляли дети и молодежь, обучение элементарным азам грамоты широких слоев населения стало задачей государственной важности.

Основной массив исследований в деле ликвидации неграмотности крымских татар относится к 1920–1930 годам. Однако при детальном рассмотрении этой литературы, становится очевидно, что приведенные факты зачастую искажены, а сами исследования предельно заидеологизированы [1–2, 9]. К сожалению в современной исторической литературе, несмотря на активную разработку проблем связанных с историей крымскотатарского образования и просвещения, эта проблема еще не нашла свое достойное отражение в научных исследованиях, а публикации раскрывающие тот или иной аспект ликвидации неграмотности среди крымских татар, фактически отсутствуют.

Учитывая, всю многогранность проблемы ликвидации неграмотности среди крымских татар и ограниченный объем публикации, предлагаются к рассмотрению следующие цели исследования: во-первых, выяснить основные источники финансирования этой работы и его эффективность. Во-вторых, исследовать проблему снабжения “ликпунктов” и изб-читален соответствующей литературой. В-третьих, раскрыть методическую постановку этой работы, как-то, названия отдельных предметов и количество учебного времени выделяемого для их изучения, продолжительность учебного года, испытания и т.д.

Наиболее важным вопросом в деле ликвидации неграмотности, кроме открытия новых изб-читален и “ликпунктов”, привлечения в них населения, очевидно, является финансирование этой работы государством. Ведь, несмотря на широкое использование энтузиазма работников просвещения и рядового населения, в первую очередь от финансирования зависели такие факторы этой работы как ее материальное обеспечение, оплата труда педагогам, оборудование помещений, закупка необходимой литературы и т.д. Основными источниками финансирования и содержания всей системы учебных заведений по ликвидации неграмотности и малограмотности, были бюджет Крымской АССР, в частности бюджет Наркомпроса (далее НКП), местные бюджеты городов, районов и сельсоветов, а так же отдельных государственных предприятий объединений и общественных организаций. Кроме этого, на потребности ликвидации неграмотности, периодически выделялись средства из бюджета РСФСР, так называемые “субвенции”. Распределение этих денег было централизованным и носило адресный характер. Так, например, в 1925 г. при получении “субвенции” на ликбез из центра, Крымполитпросвет разработал и представил Коллегии НКП проект распределения этих средств. Деньги предлагалось распределить следующим образом, во-первых, на дополнительное открытие “ликпунктов”: Бахчисарайскому РайОНО на 4 “ликпункта” – 650 руб.; Карасубазарскому РайОНО на 2 “ликпункта” – 498 руб.; Джанкойскому РайОНО на 3 “ликпункта” – 647 руб.; Евпаторийскому РайОНО на 4 “ликпункта” – 700 руб. Всего же, на 13 “ликпунктов” предлагалось израсходовать 2495 руб.

Кроме того, из средств субвенции, на поддержку существующей сети РайОНО предлагалось выделить: Симферопольскому – 266, Севастопольскому – 300, Бахчисарайскому – 300, Керченскому – 350, Феодосийскому – 649, Евпаторийскому – 200, Судакскому – 250, Джанкойскому – 250, Ялтинскому – 240 руб. Всего же было запланировано израсходовать на поддержку и развитие сети пунктов ликвидации неграмотности 5300 руб. [1, с.75].

Несмотря на относительно четкую форму системы финансирования работы по ликвидации неграмотности, как показывает проведенное нами исследование, средств систематически, а чаще и катастрофически не хватало. Причем не хватало фактически на все, на учебники, ремонт изб-читален, их отопление, открытие новых помещений, зарплату учителям и прочее. Учитывая, что основные средства, направляемые